

ՀՈԳԵԼՈՅՍ Տ. ԲԱԲԳԵՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

— Կ Ե Ն Ս Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն —

(ԹՈՒՌԱԿԱՆՆԵՐ ՆԻ ՆՕԹԵՐ)

Բարգէն Վարդապետի Կ. Պոլիս հրատարակած մէկ ուրիշ գործն է «Հայաստանեայց եկեղեցին Ե. դարու մէջ» մականգըրուած ութածալ գրքոյի մը շուրջ հարիւր էջերէ բաղկացած, Նիլիէի վրայ իր ուսումնասիրութեան այն քանի մը գլուխները, զորս ստիպուէր էր, 1908ին, ապաւել նոյն գործին Վիեննա տպագրութեան միջոցին, յարուցուած դաւանական գովամակութեանց պատճառաւ: Այս անգամ ի լոյս ընծայելով, ան զանոնք կիսով չափ կը ճոխացնէր նոր յաւելումներով:

Այդ գրուածքին մէջ իր դիտումն է եղած նկատի առնել Հայ եկեղեցւոյ դաւանական նկարագիրը և պաշտամունքին կազմն ու կարգը Ե. դարու մէջ. ու ջանացած է ընել զայն՝ մատենագրական ցուցմունքներէ հանուած հակիրճ խորհրդածութիւններով:

Ե. դարը, թէ՛ ընդհ. եկեղեցւոյ և թէ՛ մերիկին համար մասնաւորապէս, կազմակերպական և վարդապետական տեսակէտով ամենէն կարեւոր շրջաններէն մին է: Երեք առաջին տիեզերական ժողովներէն վերջ և քաղկեդոնական փոթորիկներուն սկիզբը, Պետութեան և եկեղեցւոյ յարաբերութեանց ամենէն բարկ խմորումներու այդ թուականին էր որ քրիստոնէական աստուածաբանութիւնը ճշտորոշուեցաւ, ու մէկ կողմէ եկեղեցւոյ միասնականութեան և միւս կողմէ եկեղեցւոյն երկու ինքնորոշման հարցը իր մասնաւոր նշանակութիւնը ստացաւ: Մեզի համար յատկապէս մեծագոյն նշանակութիւն ունի այդ շրջանը. զի այդ միջոցին է որ մեր եկեղեցւոյ ինքնակացութիւնը իր վերջնական ձևին յանգեցաւ, պաշտամունքի, նուիրապետութեան, դաւանաբանական ըմբռնումներու և եկեղեցական իրաւաբանութեան ինքնորոշման ձևակերպումով: Խնդիրներ ամէնքն ալ՝ որոնք քննութիւնը կը կարօտի ծանր և խոր ուսումնասիրութեանց: Այնպէս որ պարզ է թէ Բարգէն Վարդապետի այդ յիսնեակ մը միայն էջերու մէջ այդ մասին գրածը զաստուարած նօթերու ամփոփում մը միայն պիտի բլբար:

Եւ արդարեւ այդչափ է միայն անիկա, այսինքն նօթեր կամ ակնարկներ միայն, թէ և այնպիսի ճիշդ նկատողութեամբ կատարուած՝ որ կը զգաս թէ զանոնք գրողը խոր հասկացողութիւնը ունի նիւթին և իր գրածին: Զոր օրինակ. երբ Հայ եկեղեցւոյ վարդապետութեան խնդրոյն կ'ուղղուի իր ուշադրութիւնը, երբ կ'ուզէ ցուցնել թէ մեր եկեղեցին ամենէն հարագատ ցուացուցիչն է քրիստոնէութեան տիեզերական հաւատքին, որովհետեւ կը բաւականանայ երեք առաջին տիեզերական ժողովներով, որոնց մէջ բանաձևուեցան երրորդութեան, մարդեղութեան և քննութեանց, այսինքն աստուածաբանական եւ քրիստոսաբանական մեծագոյն սկզբունքները, ու երբ կ'ուզէ մեր անհամամտութիւնը ցուցնել՝ դաւանաբանական յետնագոյն յաւելումներու և ընդլայնումներու, կարճ կը կարէ՛ ըսել ուղեւորով պարզապէս թէ Հաւատքը բնագանցական հարց է, անընդունակ քննութեան և դատմի, որոնք իմաստասիրական խնդիրներու մէջ միայն յատկանիշ և պահանջ են յառաջդիմութեան, մինչ ճիշտագանցութեան յառաջդիմութիւնը իր ծագումն է ու նոյն իսկ. ինչ որ կը նշանակէ թէ Ե. դարու մեր Հաւատքը, իր պարզութեամբ և աւետարանական յայտնութեան մերձաւորագոյն նախնականութեամբ շատ աւելի հանգամանք ունի տիեզերականութեան նկարագրով ներկայանալու, և ասոր համար է Վարդանանց դարու ոգին կրնայ ըսել «Հայր մեր զուրբ աւետարան գիտեմք և Մայր՝ զառաքելական եկեղեցի կաթողիկէ»:

Ենթորոգը առաջին գլուխին մէջ իր ակնարկը եկեղեցւոյ խորհուրդներէն մէկէն միւսը կ'անցնի արագ սահնցումով: — Մկրտութիւնը, այդ դարուն, արդէն այն խորհուրդն է, որ, ըստ Նիղէի, մկրտեալը կը մատուցանէ «յորդեղրութիւն Երկնաւոր Հօրն, անուանեալ եղբայր Քրիստոսի»: — Գոյութիւն ունի նոյնպէս դրոմը կամ կնիքը, քանի որ կը յիշուի թէ կնքաւորները ճերմակ կը հագնին: — Մանկամկրտութեան գու-

գահեռական կ'ընթանայ գեռ երախաներու մկրտութիւնը: Առաջինը՝ արդէն քրիստոնէայ ընտանիքներու ծոցին մէջ տեղի ունեցած ծնունդներուն համար է անշուշտ. իսկ երկրորդը տակաւին անհրաժեշտութիւն մըն էր, քանի որ որոշ է թէ հեթանոսութեան քննումը դեռ կատարեալ չէր. և այդ իսկ պատճառաւ, «Եփրատի մկրտութենէն մինչև Տղմուսինը» երախայութիւնն է որ հաստատուն կը քալէ»: — Մկրտութեան հետ սերտ կապուած է Հաղորդութիւնը, և նոյն իսկ դէպի ան անցք մըն է անկաւ: Ըստ Եղիշէի, «Ոչ մկրտեալքն, թէպէտ և իցին կատարեալ անմեայն արարութեամբ, ոչ ունին իշխանութիւն մերձնեալ և ճաշակելի մարմնոց և յարենէ Որդւոյն Աստուծոյ»: Պատարագը իր կազմական ձևին յանգած է արդէն այդ թուականին: Մանդակունիի Խորհրդարանն և կարգադրած Աթմաստեան (աւելի ճշդ՝ Նազիանդեան) պատարագի գոյութիւնը, աւելի առաջ Բարսղի պատարագին ծանօթ լինելիս, ինչպէս կը մականերուի Փաւստոսէ, և Ոսկեբերանեան պատարագէն փոխասացութիւնները զայդ կը հաստատեն: — Պատարագի անշարժ սեղանը, որ Լուսաւորչի ատենէն ծանօթ է և կը յիշուի մեր մէջ մինչև ԺԴ. դար, Զաքարէ սպասարարի օրով, իր ամենէն հանդիսաւոր երեւումովը կը տեսնուի Վարդանանց վրան բանակիին տակ: — Թէ պատարագի խորհուրդն ի սկզբան մեր մէջ ամէն օր տեղի կ'ունենար, կրնայ հետեցուիլ Եղիշէի՝ «Մի օր հացացաւ ի վերնացոյց և հանապազ հացանայ յեկեղեցիս մեր ի վերայ Ս. Սեղանոյն» խօսքէն. սովորութիւն՝ որուն վերջամասցութիւնն է թիւրև շարաթ առաւօտի պատարագը շատ տեղեր: — Պատարագի խորհուրդին «Երախայց» և «Հաւատացելոց» բաժանումը ծանօթ է արդէն այդ դարէն, զի Կանոնագիրքը, որ հին է, պատարագէն առաջ մարգարէական և առաքելական գիրքերու և Աւետարանի ընթերցումի յիշատակարան ունի: — Մեռելոց յիշատակին պատարագ մատուցուիլը կամ պատարագի մէջ մեռելոց յիշատակութիւնը կը ցուցնէ Եղիշէի «Ոչ մատեալ յիշատակ նորա առաջի սուրբ սեղանոյն յեկեղեցւոյ», և «Բնագրօք յիշատակեցան նոքա» խօսքով: — Ապաւախութիւնը, ոչ միայն իբրեւ խորհուրդ այլ անաւանդ իբրեւ կենսք և կանոնակա-

նացած դրութիւն, հաստատուած է այդ ժամանակէն. Կանոնագիրքերու մէջ այդ տեսակէտով մշակուած յանձնարարական և պատճառական տրամադրութիւնները և Եղիշէի «Որստ միանձնացը զայդ կը ցուցնին, իսկ իբրեւ «Կարգ»՝ Աւագ Հինգշարթի հաստատութիւնը վաղնջական է իրօք: — Անուագրութիւնը, Փարպեցւոյ մէջ Վարդանի բառերով օնջ է ի մարդկանէ այլ ի Հոգւոյն Սրբոյ». իսկ ըստ Կանոնագիրքին, «Աստուածատուր հրամանի համեմատ եկեղեցական տնօրինութիւն մըն է, ու օծումը անբիծ կենսքի, ճշմարիտ գիտակցութեան, յօժարութեան, կամքի և զիտութեան սրբազործումն է: Ու այդպիսի ձեռնադրութեամբ և օծումով բարձրօրէն փառաւորուած հոգեւորականներու դարն է անշուշտ ե. դարը: — Կալով պսակին, որ ընտանական կենսքի սրբութեան կնիքն է, պանծացումին, ոչինչ թիւրև այնքան սրտայոյզ սքանչացումով է կատարած զայն, որքան «Ե. դարու պապականէր հայուհիներուն ըմբռնումը իրենց աւուսնական կեանքի նկատմամբ»:

Երկրորդ գլուխը, երկարագոյնը, նուիրուած է Պաշտամունքին: — Ե. դարու հայ եկեղեցական պաշտամունքը պարզութեան գերազանց դրոշմն ունի: Անոր ամբողջութիւնը կը բաղկանայ «Ընթերցում ճնեղէ կամ «Կարգացմունք» ճնեղէ, որոնք Հին և Նոր Կտակարաններէ կ'առնուէին, և մասնաւորապէս «Սաղմոս» ճնեղէ, որոնք «Հոգեւոր երգ» էին նոյն ատեն, երբ դեռ շաւղականները հաղիւ սկսած էին: Աստուծէ զատ, «Մեկնութենէ», որ վերծանում էր Ս. Գրոց. «Վարդապետութենէ», որ քարոզութիւնն էր, և Պատարագէ: Ինչպէս ընդհ. եկեղեցւոյ, նոյնպէս մեկնիւնի մէջ մեծ յարգ կ'ընծայուէր Հին Կտակարանէն մանաւանդաբար Սաղմոսին. զոց գիտին զայն եկեղեցականները, նոյն իսկ ժողովուրդը, որ թէ՛ եկեղեցւոյ մէջ, թէ՛ աւտնին և թէ՛ նոյն իսկ պատարագի ատեն զայն կը մըրմընջէ: Այդ ժամանակէն եւ. Կանոն բառը, որ ամբողջ Սաղմոսին մէջ ութերորդ մասնն համար կ'ըսուի ցարդ. զուրպան, Մաղթանքը, քարոզը և աղօթքը, որոնք մէն մի Կանոնի կը կցուէին. կցորդը կամ կցուրդը, որ երգուելիք Սաղմոսին այն տունն է որ «աւուր պատշաճի յարմարով մը կ'եր-

զենք իբր սկսուածք Սաղմոսին», և Փոխը, որ այդպէս կը կոչուի երբ սկսուած ըսուած տունին յաջորդող տուններն են, կամ Կանոնադրութիւնին հոթներորդ տունը, ուր Սաղմոսին եղանակը կը փոխուի: — Պաշտամունքին առօրեայ ժամերուն տարորոշումը յայտնապէս հին է, քանի որ առաքելական կարգադրութեան մը գործ կը նկատէ զայն աւանդութիւնը: Լեւիտ. պարագայի մէջ, Ե. դարուն՝ ժամագիրքը պէտք է կազմաւորուած նկատուի. ասոր կ'ականարկէ անտարաւոյս Փարպեցիի «Առ զկանոն պաշտաման ժամու աղօթիցն լցեալ» խօսքը. իսկ Օձնեցոյ «Յաազա կարգաց Եկեղեցւոյ» գործին մէջ կարելի է տեսնել ձեւը. — Է. դարաշրջանին պաշտամունքին սմբողջութիւնը: Ապա կը խօսի Ս. Գրոց կանոնին վրայ, խնդիր՝ որուն մասին կարելի պիտի չլլար անշուշտ իրեն՝ որոշ բան մը ըսել Ե. դարուն անոր մեր մէջ առած կազմութեան համար. զի ճառեցը, որմէ կը թուի փաստ քաղել այդ մասին, կը պարունակէ պարականոն գիրքերէ մասեր ևս. իսկ եպիսկոպոսաց ձեռնադրութեան Մաշտոցին մէջ եղած կանոնը, Բանինամա է շատ, իր իսկ բառով, և չէ կարելի հիմ ընդունիլ զայն ապացուցութեան. Աստուածաշունչի կանոնը ուշ յանգած է իր վերջնական կազմին: Նախնական Եկեղեցիին մէջ մեծ փոյթ մը ցոյց տուած է՝ երեւի այդ մասին: Նոր Կտակարանի հեղինակները իւրաքաչիւրը իր գիրքը գրած ատեններն անոնցմով ապագայ ամբողջութիւն մը կազմուելու կարելիութեան մասին խորհած չեն կարծես. իւրաքանչիւրը գրած է իր գիրքը՝ տեղական և ժամանակի պէտքի մը գոհացում տալու համար: Վերջին է որ, երբ այլ ևս պէտք չգտնուած է աստուածաբանական կամ Վարդապետական փաստարկութեանց հիմ փնտռել անոնց մէջ, մտածուցեալ Կանոնին վրայ, Յունաց և մեր մէջ՝ Ը. դարուն, Լատինաց մէջ՝ Տրիտենդեան ժողովին (ԹՃ. դար): Տիեզերական ժողովներու մէջ որոշում չէ առնուած. իսկ Լատիկէի ժողովը, գումարուած է 368ին, որ ընդունեց Կանոն մը, գաւառական ժողովի մը իրաւասութենէն անդին չ'անցնիր:

Պահի նուերուած յաջորդ գլուխը համառօտ է շատ. կը յիշէ միայն հրէական Բշ. ին և Եշ. ին, Դշ. ի և Ուր. ի վերածումը

քրիստոնէութեան և մեր մէջ, Հարեւանցի կ'ականարկէ Նոյնպէս միայն Շարքապահի, Լամբան պահի կամ Լամբան տարեմանի մասին, առանց յիշելու հրեք Յիսնակները: Աւելի կը ծանրանայ Քառասնորդական կամ Մեծ պահին վրայ. և անոր մասին ջերմառանգութեան փաստ կը հանէ Ս. Սահակի տեսիլքին մէջ եղած յիշատակութիւններէ. «Ժաշակեալ այլ բնաւ աւելի ինչ ոչ՝ բայց հաց և ջուր և աղ»։ «Որոց գաւառս քառասնորդացն ուժգին պահօք և անդադար աղօթիւք զյայտ և զցերեկ հանեալ էր», և այլն:

Հինգերորդ և կարճ գլուխի մը մէջ կը խօսի Տօնեւուն վրայ: Մեր մէջ ևս հընագոյններն են Յայտնութիւնն ու Յարութիւնը. Ծնունդն ու Զատիկը, որոնք Փարպեցիի մօտ աւելի ճիշդ անունով կը կոչուին Տօնք Փրկչի, ինչ որ այժմ Տեւունի կը կոչենք, Աստուածածնի, Եկեղեցւոյ, Ոսկի ևն. տօնեւուն միայն, որոնք վերջամուտ են համեմատաբար: Ծնունդի Յունի. Բը և Զատիկի ըստ Նիկիական կանոնի տօնուելը կը հաստատուի Վարդանանց պատմութենէն ալ: Կային նաև Մարտիրոսոյ տօները, ըստ Փարպեցւոյ՝ Ժողով Մարտիրոսաց. զի Ժողովորդի խումբն քաղմութիւն կը հաւաքուէր անոնց վկայարաններուն շուրջ: Սուրբերու մասանց կամ Նշխարներու յարգանքը հին է. միայն թէ այդ դարուն և զեռաւելի վերը, զանազ ամփոփող գեղեցմաններն է որ առարկայ կ'ըլլային բարեպաշտութեան. մասունքներու տուփերու կամ խաչերու մէջ փոխադրութիւնը, այնքան խորթ մեր կրօնական բարքերուն, յետոյ է որ ծաւալ գտաւ մեր մէջ, թէ և համեմատաբար միշտ նուազ քան այլոց մօտ:

Բեմին ևս, որուն վրայ թուցիկի ակնարկ մըն է Զ. դուիւրը, ոսկեղարն է Հինգերորդ դարը: Բայց բուն բեմաւստցութենէն կամ սրբազան ճարտարխօսութենէն առաջ, ուսուցչական հրահանգութեան գործ մը եղած է ան՝ ընթերցողներուն և վերձանդոներուն միջոցաւ կատարուած, և որուն առարկան էր Ս. Գիրքը միայն: Այս ձևն է որ տակաւ կը փոխուի ճառախօսութեան մեկնութեան, Օմիլիայի, որմէ հիմաւայի նմոշներ կան Մամբրէ վերձանդի մէջ. և հետեւեալ Ոսկեբերանեան բեմախօսութեան, որ Օմիլիային և ճարտարխօսութեան ան-

ցումի գիծն է, և որ պետք է կանուխ զարգացած ըլլայ մեր մէջը — Բուռ սրբազան ճարտարօրոտութեան փայլուն օրինակ լը կրնան նկատուիլ Ս. Ղեռնդի խօսիլ տրուածը, ինչպէս նաև ու մանաւանդ «Նոողութեան աստիճանէն» ըրած աստեմարանութեան Յովհ. Մանգուկունի չայրապետին, Վահան Մամիկոնեանի Մարգարեանութեան առթիւ, և իր ճառերէն վաւերականները:

Թաջորդ գլուխին մէջ նկատի կ'առնուի Պաշտօնէութիւնը կամ Եկեղեցւոյ նուիրապետական կազմը Ե. դարուն մէջ. — Կղերականութիւնը՝ արեւմտեան մտքով, այսինքն «աշխարհիկ նուիրապետութեան վրայ թեւածելու» ձգտումը Գանձանօթ եղած է մերիններուն: Բայց եկեղեցական պաշտօնէութիւնը, իրբեկ կաթմակերպուած մարմին, գոյութիւն ունի լրիւ: Անոր գլուխն է կաթողիկոսը, որ քահանայապետ է և եպիսկոպոսապետ և չայրապետ և Հոգևոր Տէր. «Մեծ» և «Սուրբ» շքանշաններով, յետ մահուան՝ «երանելի»: Իր ընտրութիւնը թէ և ժողովրդական էր սկզբունքով, բայց՝ իրականին մէջ՝ կը կախարէր արքայական կամ աւագանիի ազդեցութեան տակ, թէ՛ հայ քաղաքական և թէ՛ օտար պետական իշխանութեանց տակ. այս պատճառաւ, եկեղեցւոյ գլուխը, առանց անձնական իր մեծ ազդեցութեանը, չէր կրնար միշտ և լրապէս արժեքնել իր գերընդ: Աւելի գործունէայ տարր մըն է կարծես եպիսկոպոսութիւնը: Եպիսկոպոսներուն իշխանութիւնը կը տարածուի գաւառներու վրայ. ունին իրենց դատարանները, օգնականները, որոնք Բարեպետականներն են: Նոյնքան գործունէայ է և քահանայութիւնը. Սեփեղ մուսնացեալն է, որ զիրք ունի աշխարհիկ իշխանութեան մօտ, իրբեկ դրան երեց: Վարդանանք ժամանակը, որպիսի եպիսկոպոսներու, նոյնքան և աւելի մանաւանդ երէցներու գործունէութեան շրջանն է. Ղեռնդ, Սաուել, Արսէն, Երեմիա այգպիսի շքեղ դէմքեր են. Յովսէփ անգամ, ըստ Փարպեցւոյ՝ «թէպէտ և երէց էր ըստ ձեռնադրութեան այլ զկաթողիկոսութեան չայոց զաթոռ ունէր ի ժամանակին»: Խոնարհագոյն աստիճանաւորներէն կան միայն սարկաւազը, սաղմոսերգուը և զբաղարդացը:

Վերջնէն գլուխը նուիրուած է Վաւակաւութեան — Եկեղեցական կեանքի այս

գրութիւնը, իր կարծիքով, մեր մէջ չէ ունեցած ոչ այն ոգին և ոչ այն կազմը, զոր ունեցած է ուրիշ Եկեղեցիներու մէջ, և զոր Միջին դարու և յետոյ պիտի ունենար մեր մէջ այ: Վաւակները ճանարաններ եղած են ի սկզբան մեր մէջ ևս, լի սրբատուն անձներով: Ժողովուրդը ուղղու է ընդհուպ իր մէջը ունենալ անոնցմէ արժանաւորագոյնները. ու վանականներուն՝ ժողովրդային կեանքի մէջ ներխուժումը գոռա բացած է սխալներու և զեղծումի: Յետոյ է որ առիթ կը պատրաստուի դարմանելու այս սխալը, երբ զբաղմունքիւնը վանքերու ներքին կեանքին զօրութիւնը կը դառնայ, և վանականները կերպով մը կանկալին այդ կեանքին հետ. անգամ մը առնուած սխալ քայլը բոլորովին կարելի չլլայր ուղղել, ու վանականութիւնը հոգեւոր ասպարէզի վրայ տիրապետող ոյժ կը դառնայ:

Վերջին գլուխի մը մէջ ջանք կ'ըլլայ «Շայաստանեայց Եկեղեցւոյ ոգին» բանաձեւելու: Այդ ոգին, որ, ըստ իր մտածողութեան, պարզութիւն է վարչական և ծէսերու տեսակէտով, Ե. դարուն կաղապարուած է ինքնատիպ գրոյծութեան մը մէջ: Վարդապետական պարզութիւնը մնացած է մինչև ցարդ, բայց ծիսականը, այլ և այլ ազդեցութեանց տակ և մասնաւորաբար յոյն և լատին Եկեղեցիներու հետ շփմանց մէջ, չէ կրցած անփոփոխ մնալ: Այնուամենայնիւ, հակառակ բռնաւարդութեանը՝ զորս մեր Եկեղեցին հետզհետէ ունեցած է իր ինչ ինչ կողմերուն վրայ, անոր նկարագիրը կը պահէ միշտ պարզութեան ոգին: Ու կը խորհի թէ մեր եկեղեցական Բարեկարգութեան պէտքին, որ այլ ևս անհրաժեշտութիւն մ'է, գոհացում տալու համար հարկ է երեւան բերել ևս պայծառացնել միայն այդ ոգին: Պէտք է պիտեմներ կատարել, այսպէս ըսելու համար, մեր հեկեղեցական կեանքին մէջ, գտնելու համար բուն ինքն և թօթափելու համար ինչ որ նոր է, յետսամուտ և օտար:

Բայց ստուգիւ այս է արդեօք բարեկարգութեան մեթոտը: Գրուածքի մը մէջ, որուն զիտումն է ներկայացնել միայն անձնաւորութեան մը կեանքը, գործերը և գաղափարները, ոչ պատշաճ պիտի լինէր անշուշտ և ոչ արդար՝ զբաղել նաև անոնց քննութեամբը, երբ հարցը մանաւանդ կրօնական-հասարակական բնոյթ ունի, և հրաշարութեան ինչ կայ քննադատութեանց դէմ հեղինակին առարկութիւններն իմանալու:

(Շարունակելի)

(8)

Գ.